

עגנון ורוח הסיפור

ט. ריבנר

הרי מרוב דברים שהיו אי־פעם בורר לו הסיפור אותם דיבורים המאריכים שנים. בניגוד לרוֹ מן שאיננו נוהג קימוץ בדיבוריו וניכר בו הפחד מפני העתיד לבוא, הסיפור כביכול דורות־ראשונים משיאים בו עצה לאחרונים. הוא פותח עולמות של עבר כדי לגלות חכמתם. נסיון־חייה של תהילה ניזון מנסיון־חיו של הזקן בשכנו־תה. הסיפור מקיים "דור לדור יביע אומר". חכמת הדורות הצבורה בסיפור היא בנותן טעם לקיום. הסיפור הוא לנו בית שבו מזדמנים ראשונים ואחרונים.

כשמאריכין לו לאדם ימיו ושנותיו זוכה ורואה דברים הרבה, גם טובים וגם טובים מהם. בקשתי ממנה: ספרי לי מאותם הדברים הטובים. שהתה שעה קלה ואמרה: במה אפתח? אתחיל בימי ילדותי. כשהייתי תינוקת פט־פטנית הייתי. ממש מקימה ועד לשכיבה לא פסק פטפוט מפני. היה זקן אחד בשכנותי, אמר לאותם שהיו שמחים על פטפוט, חבל על תינוקת זו, אם היא מבזבזת כל דבריה בילדותה, מה ישתיר לה לזיקנתה. נפל עלי פחד ויראתי שמא למחר אני אילמת. לימים ירדתי לסוף דעתו של הזקן, שלא יוצא אדם בזמן מועט מה שנקצב לו לכל ימי חייו. הרגלתי עצמי לבדוק כל מלה אם צריכה שתיאר מר ונהגתי קימוץ בדיבור. מתוך שנהגתי קימוץ בדיבור נשתיר לי אוצר של דיבורים. האריכו לי שנותי עד שאגר מור אותם הדברים שקצובין לי.

זו לשון "תהילה".

דומה, ביצירת עגנון שובים את לבנו לא פחות מן הרומאנים והסיפורים עצמם מקומות ממין זה, והכוח המעיין שבנו נהנה להתעכב בהם. מע־זה הוא על הדעת. למשל, כי רוח הסיפור מקופל במה שסחה כאן אותה אשה צדקת שהיא כמעט מלאך.

"נטלתי את ידה בידי ואמרתי לה, מיד יבואו אנשים טובים ויתנו לי טלית עם עטרה של כסף כאותה שקרעוה האויבים. הלא זוכרת את טליתי הנאה שהייתי פורס על ראשך כשהיו הכוהנים עולים לברך את ישראל, ויתנו לי מחזור גדול מלא תפילות ואתעטף בטלית ואקח את המחזור ואתפלל לפני האלקים אשר הציל אותנו מכף כל אויבנו מבקשי נפשנו. ומה יביאו לך, בתי, בת נפשי? לך בתי בת נפשי יביאו סידור קטן מלא אותיות, שכל מע־

כך כדרך הטבע וכך שלא כדרך הטבע. ב"המכ" תב" אנו קוראים :

"אחר כך הגביה בצפרניו את ריסי עיניו, אחר כך זקף עיניו כנגדי ואמר : כבית את הנר ? לא כבית ? אם כן מפני מה איני רואה ? ... אחז את המקל והתחיל מחריט בו וחרט שש חריטות. בצבץ ועלה בית כאותו בית המדרש. ביקשתי ליכנס ולא מצאתי את הולת. הגביה הזקן את המקל והקיש שתי פעמים בקיר. גפתח פתח ונכנסתי".

צריך לומר : אגדות העמים גיבוריהן יוצאים ובסוף ידם תמיד על העליונה. בסוף העופות שוב עלמים ועלמות ומי שנכנס בהר הזכוכית יוצא עשיר משנכנס. אצל עגנון בדוחק נמצא נצחור-נות כאלה. ואין חילוק בדבר אם הנכנס ולא יוצא נכנס להר-וינוס או לבית המדרש. כרכניץ המפ-ליג בים אל איי אבותיו של אדם הראשון כן מפ-ליגים סיפורי עגנון הרחק מעבר למאה וחמישים השנים האחרונות ועניינם לא בלבד בית יש-ראל וערעור מעמדו אלא עניינם אף עולם שעוד לפני כל אמונה באל עליון.

*

"הזמן", כותב גיאורג לוקאץ' בספרו "התאור" יה של הרומאן, "נעשה כוח מכונן רק משעה שהקשר עם המולדת הטראנסצנדנטאלית חדל מלהתקיים. רק ברומאן מתפלגים משמעות וחיים ובזאת מתפרד המהותי מהזמני — כמעט אפשר לומר, כל עלילתו הפנימית של הרומאן אינה אלא מאבק כנגד שלטון הזמן".

ואילו בסיפור :

"יצתה זקנה אחת ושאלה : מה אתה מבקש ? אמרתי לה. נתאנחה ואמרה, אין כאן בית מדרש. אמרתי לה, הרי אמש הייתי כאן. — אמש ? — טפחה הזקנה על מצחה ואמרה, ברוך מזכיר נשכחות. זכורתי כשהייתי תינוקת היו מראים על מקום זה שבית מדרש גדול היה כאן".

כשאני קורא בסיפורי עגנון יש ואני נזכר באור-תה בת וזיר חכמה שחרוד שבסיפוריה הרחיקה את הקץ וכל עוד היתה מספרת לא היה שלטון למוות.

*

"באחד בשבת נסעו מיאס ובאו לוואסלוי, עיר שיושבת על נהר וואסלי שיורד לנהר ברלד. ושם שוק גדול של

שה אלף-בית ונקודותיו כתובים בו. ועתה בתי בת נפשי אמרי לי, אלף ובית שבאים כאחד ויש שם קמץ תחת האלף כיצד הם נקראים ? השיבה בתי ואמרה, אב. אמרתי לה, ומה פירושו ? השיבה בתי ואמרה, אבא, כגון אתה אבא שלי. אמרתי לה, יפה פירשת, כן הוא, אלף קמוצה ובית רפויה אב הוא. ועתה בתי אמרי לי איזה אב גדול מכל אב ? זה אבינו שבשמים, שהוא אבי והוא אביך שלך והוא אבא של כל העולם כולו. רואה את בתי, עומדות להן שתי אותיות קטנות בסידור כאילו לעצמן עומדות, באות הן ומתחברות זו אל זו והריהן אב. שמה אותיות אלו בלבד, אלא כל האותיות כולן כשהן מתחברות עושות חיבות, התיבות עושות תפילות, והתפי-לות עולות לפני אבינו שבשמים והוא מאזין ומקשיב לקול תפילתנו, ובלבד שהלב דבוק באור העליון כשלהבת שהיא דבוקה בנר".

בעולם מאוחר הסיפור מקיים עדיין את כוח החיבור. הרומאן נכתב על-ידי יחיד ופונה אל יחיד הקורא בפינתו. הסיפור בתחלתו נמסר מפה לפה ומסירה שבעל-פה ניכרת בסימנים שור-נים אף באותם הסיפורים שסופר כתבם. מעיקרו מכוון הסיפור אל קהל-שומעים. החלל המתהווה בין המספר לקהל שומעיו הוא חלל הקשב. המס-פר מצווה על הקשב כדי שיתישבו בו בנחת כל אותן הקורות שהוא עומד לספרן והקהל מצווה בקשב כדי שיקלוט את כל נפלאותיו של המספר וידע למזגן במוהל חייו. עולם הזיקות שהוא ממהותו של הסיפור גבולותיו רחוקים : עליונים ותחתונים דרים בו, חיים ונפטרים, בשר-ודם וש-אינם בשר-ודם, בעלי חיים ודוממים, ומעשה יו-צא ממעשה.

באגדת העמים עצים ואבנים גורלות מתגלגלים בהם; המרחק בין בעלי חיים לבני אדם עדיין קטן, מגיה וביה נכנסים אלה בדמותם של אלה, סוסים מדברים ובני מלך מקרקרים כעורבים — מעגל היקום מהודק בחישוקיו.

קירבה זו מורגשת היטב בסיפורי עגנון. הנער ש"ביער ובעיר" מדבר עם הנמלים, ואילו פרנ-ציסק, הרוצח הרע שכל העיר מבקשת לבלוע אותו חי "קרוב לוודאי שנכנס לתוך היער או לתוך חללו של אילן. אילנות זקנים יש ביער שפגע בהם הברק והררם ונעשו כמין חדרים שאדם בינוני יושב שם בנחת".

לי-בתים מתפרנסים ממנו ואפילו בנחת. וכו' וכו'. דרכם של הנלבבים לארץ-ישראל לא אצה להם. ובעיר אחת מתעכב המספר קצת יותר מבשאר הערים: בעיר ברלד. עיכוב זה בערך באמצע הפסקה, כשם שבית הקברות הישן באמ-צע העיר ברלד. ברלד מצויינת בשני בתי קברות שלה כמו שוואסלוי צויינה בשוק של דבש ושעווה שלה. עיכוב זה אנו חשים בו יפה, כי קצב נסיעתם של הנלבבים אָחיד: לנו שם לילה אחד ובבוקר נסעו לק"ק ברלד... לנו שם לילה אחד ובבוקר נסעו לטיקוטש... לנו שם לילה אחד ובבוקר נסעו לאוויטשי וגו'. כצל של שעוון שמש כך נוסעים הנלבבים הללו. ובמרכז: העיר ברלד על מתיה-קדושיה. הזמן הזה ניוון מהמוות כעץ ששרשיו יונקים מכל האפלה המזינה. אלא שהמוות הוא רק השתהות. המסע נמשך. ובבוקר נסעו לטיקוטש ומשם לאוויטשי ומשם לגאלאץ.

*

אך מה סופם של הנלבבים בארץ-ישראל? ומה סופה של בת הנפש עם כניסת היום כשאביה מספר לה באותיות ובתפילות המתקבלות "ובל-בד שהלב דבוק באור העליון כשלהבת שהיא דבוקה בנר". הרי מיד תהפוך המשלה נאה זו את פניה ו"בעוד שאני עומד ומספר גבורתן של אותיות נישבה רוח בעזרה ופגעה בנר הנשמה שהיה דולק שם. נטה הנר מפני הרוח ופגע בבתי. אחזה האש בכותנתה שעליה. קרעתי את כותנתה מפני הדליקה שאחזה בכותנתה ונשתיירה הילדה עירומה".

המשפט הפותח את הסיפור "והיה העקוב למי-שור" כך לשונו:

"זה לא רבות בשנים ישוב ישב בעיר בוצץ יכונגה עליון אמן איש יהודי אחד כשר וישר ושמו מנשה חיים הכהן מילידי ק"ק יולוביץ, והגם שלא היה מאיתני ארץ ובין נגידי העם לא יכירנו מקומו, מכל מקום היתה פרנסתו מצוייה בריווח ולא בצמצום מעסק חנות המכולת, וירא חיים עם האישה מרת קריינדל טשארני אשר חננו אלקים מנעוריו ויאכל לחם לשובע הוא ואשתו עימו ועש צדקה וחסד כל הימים ונתקיים בו מאמר הז"ל איזהו עושה צדקה בכל עת, זה המפרנס אשתו ובניו — למחצה ולש-ליש, כי הלך האיש עירי ובנים לא היו לו וגו'".

דבש ושל שעווה וחמש מאות בעלי בתים מתפרנסים ממנו בנחת. לנו שם לילה אחד ובבוקר נסעו לק"ק ברלד, שנקראת על שם הנהר ברלד שזובר בתוכה. ושני בתי קברות שם, אחד חדש ואחד ישן שאין קוברים בו עוד, והוא עומד באמצע העיר ומצבות של הרוגים על קידוש השם עומדות שם, שחורות הן כפיח העשן ופניהן כלפי מזרח. לנו שם לילה אחד ובבוקר נסעו לטיקוטש, עיר גדולה של חמישה ששה מניינים. לנו שם לילה אחד ובבוקר נסעו לאוויטשי. משם נסעו לעיר אחת גדולה גאלאץ שמה היושבת על נהר טוניא, שמשם הולכים בספינה לים השחור מקום שהספינות באות לשם לילך לסטמבול".

זמננו שלנו זמן של הרף-עין. אין לך קנה-מידה טוב לכך מן המוות. שום תקופה מתקופות האדם לא ידעה מוות חטוף כל כך כתקופתנו. מוות, ששום זיקה לא תימצא עוד בינו לבין החיים. אתה מת מבלי לדעת כיצד אתה מת. יש לחיצה על כפ-תור במרחקים.

זמנו של הסיפור עדיין הזמן האיטי. הוא עשוי שכבות שכבות כאותם ציורים שבהם מניחים שכבה שקופה על גבי שכבה שקופה. בעקבות משפטו של פול ואלרי, כי בן ימינו אינו עוסק עוד בדברים שאין לקצר בתהליך עשייתם, מוצא ואלטר בנימין, ההוגה היהודי-גרמני הגדול במס-תו על לסקוב * כי בן-זמננו אף הצליח לקצר את הסיפור והמציא את הסיפור הקצר, "שורט סטור-רי", שמילט עצמו מהמסורת שבעל-פה ואינו מר-שה עוד אותה מעשה חפיפה איטי של שכבות שקופות זו על גבי זו, שיש בו כדי לתאר באורח המוצלח ביותר את הולדת הסיפור מתוך השכ-בות הרבות של גלגוליו.

פירסום של משרד התיירות ההולנדי שבא לידי מצאתי בו תמונה של עיירה ומתחתיה היה כתוב: באַמרספורט היה זמן לזמן. בית-גידולו של הסיפור במיני אַמרספורט כאלה.

עתותיו של המספר בידו והריהו מודיע לנו, כי העיר וואסלוי אמנם יושבת על נהר וואסלי ואילו זה יורד לנהר ברלד, וכי שם שוק ויש להוסיף של דבש ושל שעווה וכי חמש מאות בע-

* ובדברים שלי אני שואב ממנה. ראה: Walter Ben-jamin: Der Erzähler Schriften 2, p. 229-259 Frankfurt a/M 1955

חיים. הנסיון העובר מפה-לפה הוא לדברי בנימין המעין שממנו שאבו כל המספרים, ואלה שהעלו סיפוריהם עלי ספר הגדולים שבהם כמעט אינם נבלטים משורת האלמונים. והנה, נסיון שצברו האבות אין בו עוד כדי להשיא עצה לבנים. אמינות הסיפור נוטה לקצה, אומר בנימין, כי הצד האפי של האמת — היא החכמה — מסתלק מן ה-עולם. מה שאירע באומות-העולם קודם אירע אצלנו באיחור-מה והטעמים ההיסטוריים ידועים. עגנון עומד בנקודת-המפנה. בידי החכמות מק-יים הסיפור את עצמו: כנפטר מן העולם.

הנותן עינים לראות ואזנים לשמוע הטה את עיני ואת אזני לבית-המדרש הישן. בית-המדרש הישן היה מלא יהודים ושערי ההיכל פתוחים היו. וההיכל היה מלא ספרי תורה ישנים. ומתוך ספרי התורה הבהיק ספר חדש עוטה מעיל אדום עם נקודות כסף. זה הספר שכתבתי אני לעילוי נשמת ימים שעברו.

כך לשונו של הסיפור "עם כניסת היום". שני אבטיפוסים רואה בנימין לסיפור: זה שמקורו בחוג יושבי-ארץ והוא מספר בתולדות המקום על רובדיהן, וזה שמקורו בחוג יורדיים והוא מספר במסעות ובמקומות רחוקים ופלאותיהם. המרחק הוא ביסוד שני סוגי הסיפור כאחת. אם מרחק של זמן, אם של מקום. דברים רחוקים נוחים לשכחה. בא הזכרון ומסלק את השכחה. לא בכדי היתה ביוון העתיקה אלת-הזכרון, מנימוסינה, אם המוזות כולן, אפטרופסית על אמנות הסי-פור. גם עגנון אינו מספר לנו דבר שאינו זוכרו, כביכול. דברים רחוקים במקום-ובזמן גם יחד שאירעו בבוצץ' או ביאסלוביץ' הוא ממלט מידי שר השכחה בכוח הזכרון. וכה עזה מלחמתו בשר-השכחה, עד כי הוא רואה להיעזר בזכרון אף בספרו על יפו של תמול שלשום ועל ירושלים-של-עכשיו. גם דברים שבהווה בידי עגנון הופכים לדברים-שבעבר, ועדיאל עמוה ומנשה חיים ככל שהם שונים זה מזה הם גם קרובים זה לזה; שכ-בות-זמן הרבה ניכרות בשניהם, כמעט כאותם מעשי ציור-ופיסול בני ימינו העשויים חמרים ש-ניכר בהם יושנם. קורותיו של ר' יודיל וקורו-תיו של גינת, אלו מהן עתיקות יותר? גם את

נתבונן יפה במשפט ונראה כיצד הוא מתהפך. מאמר חז"ל הוא הכוח ההופך. כשאנו קוראים כי נתקיים בו במנשה חיים מאמר חז"ל רוצים היי-נו להמשיך בקצב כל הטובות "ויעש צדקה וחסד כל הימים ונתקיים בו מאמר חז"ל איזהו עושה צדקה בכל עת, זה המפרנס אשתו ובניו — הנה התיפורך — למחצה ולשליש וגו'.

עניין גדול של הוראה הפוכה נמצא בסיפור-שלפנים-מסיפור, במעשה הבעש"ט ותלמידיו. עג-נון קושרו אל הסיפור הראשי באלו המלים:

"ואתה קורא אהוב אל נא יחר אפך בי כי עזבתי לאנחות את מנשה חיים ואשתו וסיפתי בהצלחת המוסך. שהי במרומים שלא עשיתי זאת אלא כדי להראות לך כי מעשה אבות סימן לבנים. הצגתי את מעשה המוסך כדי שילמדו מזה שאפילו בשעה שחרב חדה מונחת על צווארו של אדם אל יתיאש מן הבטחון".

והרי אנחנו יודעים כי דברים אלה אינם אלא צחוק והוראתם כהוראת הנאמר בראשית הסיפור, כי הרבה שלוחים למקום להוריד עד אשפות אב-יון שנגזר מן הפסוק מקימי מעפר דל ומאשפות יריס אביון. מה טעם האירוניה, זו המבקשת להס-תיר את שהיא מגלה? כבר הקישו מיחס פרובלמאטי זה אל עולם המסורת על המשבר בת-חום האמונה. ולא הוא בלבד הנותן, אלא אם כן נראה אותו קשור קשר כלשהו במעבר מחברת ישראל-עריבים-ה-בוה לחברה שוברת-מסגרות בהתחרות חפשית, כנרמז באותו חנווני שנתן עי-נו בחנותם של מנשה חיים וקריינדל טשארני.

קיים בה ביצירת עגנון מעין ריתמוס-יסוד של תנועה נדחפת קדימה, גרעת ונסוגה אחור. רית-מוס זה ניכר בחיי הנפשות הפועלות ובמעשיהן ובמבנה-משפטים כאחת. כעין כוח שבדרכו לה-יות פועל הוא נכשל, כביכול. במסתו על המספר רואה ואלטר בנימין בירידתו של ערך הנסיון סיבה לירידתו של כוח-הסיפור. אין צריך לפרט במה ירד ערכו של הנסיון בעולם שבו גדול כוש-רו של אדם מהווייתו והוא מפתיע את עצמו חד-שים לבקרים בהמצאות המשנות את פני עולמו במהירות ששום נסיון אינו מדביק אותה, והרי לא בנסיון טכני מצומצם המדובר אלא בנסיון-

גבול שבין עילוי-נשמה, המשך המסורת ופארוד-יה, והוא כה דק עד שאפשר לדמות כי איננו ניכר כלל. סברה היא: לא שימורו של עולם-שעבר עיקר עניינם של הסיפורים, כי אם השבעת חיים לבל יכלו, כי הדעת נותנת כליונם.

את נצח החיים משיב עגנון ברשות שר הסיפור. השניים מחזיקים זה בזה לרוב ולפיכך לפנינו נוצר מעשים סדורים בסיפור-מעשה של ממש ולא יחניקו המחשבות את העלילה, הדו-שיח את התיאור, הפרובלמטיקה את שיקול-הדעת, היסודות הדראמאטיים את חדות הסיפור, להוציא אותם קטעים יחידים שנפלו קרבן למאניירה. אפילו הדפוסים האפיים המובהקים של הקדמת דיבור ישיר ב"אמר", "אמרה", "השיב" לא יחסרו לעולם. חד-פעמיותם ההיסטורית וידיעתם בחד-פעמיות זו מקנה לסיפורים אלה את יופים המיוחד. אין זה יופיו של התמים אלא יופיו של החכם. זהו היופי שבעיני הנפרד לבל ישוב. רגע הביט בנו וראינו נסיון-חיים ללא שיעור כמעט, וכבר הפנה את מבטו. לא נבין לסיפורי עגנון אלא אם כן נדע את מבטם המאיר והמאפיל כאחד.

תהילה גם את קריינדל טשארני מעלה זכרונו של המספר מסבכי העבר. יוצא, כי הספר שהמספר מעיד על עצמו, כי כתבו כאחד סופר סת"ם לעילוי נשמת ימים שעברו מחזיק בין דפיו גם קורות ימים של עכשיו. ואילו לשון "עילוי נשמה" לשון על מת. ב"שבועת אמונים" כתוב: "בכל מקום שאתה מוצא שם פוחלציו של ארזף שם אתה מוצא חיבתו לבעלי חיים, שנותן להם חיים אפילו לאחר מיתתם".

יש ועולה על הדעת, כי בסיפורים האלה נזכר עולם שלם — שכן הם מחזיקים עולם שלם על כל עושרו האפי — בו בעצמו, כדי שיתפוש חמתו שותו בזכרון. לשון אחר: בסיפורים אלה מבטל עולם את עצמו ומבקש זכות קיום בתור מתבטל. לאמור: במפעלו של עגנון שולטת אירוניה עמוקה וכוללת יותר מזו המצוייה בסיפור האחד ואינה מצוייה במשנהו, הלא היא האירוניה שב-היעלמות העולם הנוכח למען תקומתו כעולם נזכר. שימושי הלשון השונים על רובדיהם ומזיגתם בלשון חדשה — בלשונו האישית של משורר — מסייעים לו לעגנון בזה הרבה. ניכר בהם